

Lengyel András

A jelaktusok elmélete

Szívós Mihály könyvéről

A magyar elméleti gondolkodás egyik sokoldalú, jeles, de a nagyközönség köreiben jószerivel alig ismert képviselője, Szívós Mihály a maga csöndes módján nagy területeket jár be és tár föl. Az utóbbi időben, egyebek közt, két szemiotikai könyve (monográfiája) is megjelent, s mindkettő alapmű. Az első még 2013-ban jelent meg, *A jeltől a kódig* címmel (ennek sokatmondó alcíme ez: *Rendszeres szemiotika*), s eleve – igaz, meghatározott nézőpontból – kézikönyvnek készült. Ez a mostani, újabb könyve, *A jelaktusok elmélete* (2014) az előbbire épül, de nem megismétlése annak, hanem alkalmazása és kiterjesztése egy speciális, ám lényeges területre: a jelaktusok problémájára.

Az új kötet a *Magyar szemiotikai tanulmányok* sorozat 30. kötete (említsük meg, ezt az érdekes, de sajnos csak elég szűk körű nyilvánossággal bíró sorozatot Voigt Vilmos és Balázs Géza szerkeszti). Terjedelemben jóval szerényebb az előzőnél – ez mindent összevetve is „csupán” 230 oldal, s a könyvformátum is kisebb. Számomra, a nem szemiotikus, de a jelelmélet iránt érdeklődő, s azt a maga területén hasznosítani is igyekvő kutató számára mégis ez a kötet az „izgalmasabb”, az inspirálóbb. Ez a megállapítás természetesen nemcsak a könyvet minősíti – referál az ítélező szakmai érdekltségéről, kutatói törekvéseiről is. Egy azonban mindenképpen bizonyos: e könyvből nemcsak tanulni lehet, de – ezen túl – a „saját” értelmező munka „idegen” területről való megtámogatásának lehetőségét is nyújtja.

E szerepét azért tudja betölteni a könyv, mert a jelaktusok (e könyvben bevezetett) problematikájának középpontba állításával a szemiotika aktív oldalát teszi hozzáférhetővé. Nem csupán a jelekből való „leolvasás” (egyébként nagyon is termékeny) lehetőségét adja a más területen dolgozó kutató számára, de a jelaktus, vagyis a jel mint cselekvés tematizálásával és módszeres áttekintésével a szorosabb értelemben vett szemiotikától egy tágabb, de ugyanakkor konkrétabb szociológiai és antropológiai dimenzió felé nyit új ablakot – s így közvetlen szociológiai, antropológiai, sőt művelődéstörténeti megértést készít elő. Elvezet a szociokulturális történések világába, s a maga absztrakt eszközeivel egy életteli, eleven „valóság” finomabb szerkezetű megértését és leírását is szolgálja. Vagyis az elmélet egy változatát visszavezeti a konkrét történeti kutatás körébe anélkül, hogy saját elméleti igényeit földadná vagy erőszakot követne el az empirikus anyagon.

Ennek a lehetőségnek a hangsúlyozásával persze „kitakarjuk” a könyv elméleti hozadékának némely összefüggéseit, s a szemiotika művelői számára ez bizonyára veszteség, ám – a másik oldalról – ez is nyereség. Így ugyanis az válik láthatóvá, ami a nem jelelméleti szakember számára is közvetlenül hasznosítható, ami saját munkáját is erősíti.

A könyv szisztematikus munka, a jelaktus bevezetése és leírása egy szigorú következetességgel végigvett elméleti rendszer kereteiben történik. Ez a könyv nagy értéke (s persze, a kivülálló számára egyben teherterele is). A formális felosztásnak a teljességre törekvő keresztülvitele egyféle rendszerező s rendteremtő igény megjelenése. Hozadéka a lehetséges relációk rendszerezett bemutatása. Ez a gyakorlat azonban, úgy vélem, amennyire indokolt, annyira veszélyes is. Nem mindegyik reláció, amelynek számbavétele a szisztematikus megközelítés szükségképpen járuléka, igazán termékeny. Bizonyos relációk inspiratívok, bizonyos relációk pedig nem – evidensek, de nem érdekesek, csak a rendszerkényszer következményei. Ma pedig, mondjuk ki nyíltan, túl sok az elmélet, s túlságosan ritka az elméletek igazán hatékony, a korábbiaknál mélyebb és pontosabb értést lehetővé tevő alkalmazása: „próbája”. S ráadásul, amikor minden elméletté válik, maga az orientálni képes elmélet vész el, oldódik fel. Ezt a buktatót Szívós Mihály sem tudta teljesen elkerülni, a rendszerigény túl erősen él benne, s ezzel némileg saját érdemi mondandójának érvényesülését is megnehezíti. De, s ezt szögezzük le mindjárt, van saját, igazi, érdemi mondandója, amely figyelmet érdemel, s amely termékeny impulzusokat ad az empirikus kutatásnak. S ez a fontos, ez az, amiért érdemes keresztüljárni magunkat egy jeleméleti rendszer részletein.

Az ötlet, amelyre a könyv épül, bevallottan az úgynevezett beszédaktus-elméletből indul ki, abból nyeri alapinspirációját. Ugyanakkor, s ez lényeges, a jelaktus nem a beszédaktus szemiotikai átértelmezése, „átírása”. Az ötlet lényege éppen az, hogy egy eddig differenciálatlanul értelmezett fenomént felbont, s a jelaktust elkülönözteti a beszédaktustól. Elhatárolja tőle, sőt szembeállítja vele, de összetartozásuk tényét nem számolja föl. „A jelaktusok létezésének felismeréséhez, úgy tűnik, két, viszonylag rövid út vezet” – írja Szívós. „Az egyik a beszédaktusok austini elméletéből közvetlenül megnyílik, ha tekintetbe vesszük ama példáit, amelyekben jelaktusokat is leírt. A másik út a filozófiai cselekvéseméleten keresztül vezetett, amely a jelhasználatot is cselekvési formának tekintette. Ezt az irányzatot csak megerősítette a kommunikatív cselekvés habermasi elméletének kialakulása és recepciója, bár képviselői mindig összekeverték a jelviszony létrehozását a jelaktusok végrehajtásával. A jelalkalmazás cselekvéseméleti felfogásában azonban Charles Morris mindenki előfutárának bizonyult.” (19.) A szemiotikus Szívós, mint többször hitet tett róla, Morris követője, rendszere Morris koncepciójára megy vissza. De nem pusztán követő s alkalmazó, az elméleti gondolkodás mai eredményeinek birtokában módszeresen végiggondolja a tőle nyert inspirációkat is. S így eljut oda, hogy kimondja, az előzménynek tekinthető teóriák „nem jutottak el sem a konstatív és a performatív jelhasználat megkülönböztetéséhez, sem pedig annak felismeréséhez, hogy a jelaktusok mindig egy-egy társadalmi csoport vagy közösség sajátjai, és legfeljebb fejlődésük későbbi fázisában jutnak el odáig, hogy egyre tágabb közösségeikéi legyenek.” (19.) A konstatív (‘megállapító’) és a performatív (‘cselekvő’) megkülönböztetése a jelaktus fogalmi bevezetésének szükséges feltétele, magának a fogalomnak a lehetőségei azonban inkább abban rejlenek, hogy így a jelemélet s a „társadalmi csoport” összekapcsolódik egy értelmezési keretben, s e csoportok megértésének és leírásának egy új, némely vonatkozásban pontosabb lehetősége nyílik meg. Innen van, hogy a „jelaktusok elméletének rendszeres kifejtése sok ponton ráépül az elméleti szemiotikára”, de „alapvetően interdiszciplináris vállalkozás, amely elemeket kölcsönöz a szocioszemiotikából, a nyelvi pragmatikából, a nyelvészociológiából és a kultúrtörténetből is” (15.). Maga az a tény, hogy Szívós Mihály e tudásterületek meghatározott nézőpontú integrálására vállalkozhatott, már önmagában is sok mindent megmutat széles körű tájékozottságából, fölkészültségéből.

Az úgynevezett „együttműködési helyzet” kritikája, értelemszerűen, már e társadalmi dimenzióba helyezi a kérdéskört. Már Jürgen Trabant fölismerte, „hogy valamilyen ‘együttműködési helyzetre’ /.../ szükség van a jelcselekvő és emberi környezete között”. Szívós azonban

innen tovább lép, s alapelvként mondja ki, hogy „jelaktusok végrehajtásához annak szabályait elfogadó és alkalmazó csoportok kellene”, s e „csoportok tagjainak helyzete jelentősen különbözik azoknak a helyzetétől, akik egy jelaktus kivitelezésénél mint az alkalmi közönség tagjai – mintegy külső megfigyelőként – jelen vannak” (30.). Ez a distinkció teljesen evidens, nehéz belátni, hogy ezt hogyan nem lehetett már rég észrevenni, következményei azonban messzire mutatnak előre. Felhívja ugyanis a figyelmet a jelaktus szempontjából elengedhetetlen érték- és szabályközösségre. „A jelaktus végrehajtása”, mondja Szívós, „mindig lokális is, valamely csoportra, közösségre és közönségre korlátozódik, amelynek tagjait közös értékek és szabályok fűzik össze. E kisebb vagy nagyobb csoport tagjai a jelaktus kivitelezésének módját és célját tartalmazó szabályokat valahogyan megtanulták, azt megértik és a magukénak tudják és ismerik el. Ennélfogva ez a csoport a jelaktus érték- és szabályközössége, vonatkoztatási közössége.” (25.) E szabályközösség tagjai tehát „ismerik, megértik, elfogadják, társaiktól pedig elvárják és maguk is gyakorolják az egyes jelaktusokat a rájuk hagyományozott vagy általuk tudatosan elfogadott szabályok alapján. A jelaktusok rendszeres végrehajtása erősíti egyrészt a szabályközösség összetartó erejét (kohézióját), másrészt a tagok szabálytudatát. Kevés kivételtől eltekintve nincs közösség nélküli jelaktus.” (25.) S ahogy minden beszédaktus, úgy minden jelaktus is „identitáserősítő hatású” (26.).

A jelaktusok a kivitelezésükhöz felhasznált jelek szerint is osztályozhatók. A személyközi jelek önmagukért beszélnek, egy másik csoport a közjelek csoportja, amelybe „a széles körben ismert és használt jelek tartoznak”, s amelyeket éppen emiatt nevezhetünk közjeleknek. Mellettük még „megkülönböztethetünk olyan jeleket, amelyek intézménnyé, és pedig jelintézménnyé váltak” (26.) Ez utóbbi csoport, a jelintézmény különösen fontos jelosztály, mert ezeket „hagyományok, megegyezések vagy szabályok és törvények védenek, őriznek meg eredeti formájukban és jelentésükkkel. A jelintézmény a jelentésének megszilárdulása után, a rá vonatkozó szokások és szabályok által válik azzá, ami.” (26.) Szabályhátterüket illetően ez a csoport a legjobban kifomált, megszilárdult s használatában megállapodott. A jelaktusok elmélete e ponton természetesen már nemcsak érintkezik az intézmények szociológiájával, de össze is szövídik vele. Nem lehet meg az intézmények szociológiája nélkül, ám – s ez a jelaktuselmélet egyik nagyon gyakorlati hozadéka – e szociologikum leírását (s megértését) nagymértékben finomítja, pontosabbá teszi. Nem is véletlen, hogy Szívós két fontos szociológiai eredményt is bevon gondolatmenetébe: a Berger–Luckmann-féle intézményfelfogást és a Polányi Mihály nevéhez köthető úgynevezett „hallgatólagos tudás” elméletét. Bergeréket idézi is, mondván: „Minden olyan alkalommal intézmény születik, amikor a cselekvők típusai habitualizált cselekvéseket kölcsönösen tipizálnak. Minden ily módon létrejövő tipizáció intézmény. Létrejötté szempontjából fontos a tipizáció kölcsönössége, és nemcsak a cselekvés, hanem a cselekvők típusozott tartozása. Ha a habitualizált cselekvések intézményeket alapítanak, úgy a megfelelő tipizációk mindig kölcsönösök. [...] Az intézmények létük egyszerű tényével ellenőrzésük alatt tartják az emberi cselekvést, viselkedési mintákat alkotnak, amelyek a cselekvést irányítják, tekintet nélkül azokra az egyéb irányokra, amelyek elméletileg lehetségesek lennének. Hangsúlyozandó, hogy ez az ellenőrző jelleg az intézményesedés elidegeníthetetlen sajátossága, függetlenül minden olyan kényszer rendszabályától, amit az intézmények támogatására létesítenek.” (Idézve: 104.) A jelaktusok elmélete (s személy szerint Szívós Mihály) érdeme, hogy rámutat arra, a „valóság társadalmi felépítésének” folyamatában, közelebbről az intézményesedésben a jelaktusok gyakorlatának is nagyon fontos szerepe van. (Most, amikor e sorokat írom, még folyik a Szabadság téri emlékműállítás körüli harc. Ennek mélyebb megértése valójában lehetetlen az előbbieken említett folyamatok természetének megértése nélkül. Enélkül csak valami irracionális „zsigeri” szembenállás érzékelhető.) A hallgatólagos tudás figyelembevétele e folyamatban másodlagos, de másodlagosságában is magyarázó értékű. „A hallgatólagos tudás a jelaktusok mindenkor egyedi kivitelezésében játszik nélkülözhetetlen szerepet. [...] A többé-

kevésbé szabványossá váló jelaktusok végrehajtása mögött ott rejlik ez a gyakorlati-hallgatólagos tudás. Szemiotikai szempontból ez a kétféle tudás is annak a kódnak, szabályrendszernek a része, amely szabályozza a jelaktusok alkalmazását és kivitelezési formájukat. Az a határ, amely az ilyen szemiotikai explicit és a hallgatólagos tudás között fennáll, természetesen itt is erősen elmosódott.” (211.) Az intézményesülés is, a hallgatólagos tudás szerepének fölismerése is már csak azért is kiemelten fontos, mert az emberi aktivitást jórészt ezek (s nem a különböző teóriák explicit érvényesítése, „alkalmazása”) határozzák meg. Az ideológiai indoktrinációk visszatérő tévedése, hogy ezt a tudásterületet nem képesek átalakítani, mert nem ott avatkoznak be szerveződésükbe, ahol ez hatékony lenne, s csak absztraktumokat erőltetnek. (Ötleteket persze ne adjunk a manipulációhoz.)

Fontos felismerés, amit Szívós így fogalmaz meg: „A jelaktusok kibontakozásukban, fejlődésükben és leépülésükben a háttérben ható szabályközösségek, jelközösségek és intézmények belső 'logikáját' és a jelalakzatok alkotó rendet követik.” (128.)

Mindez természetesen az egyén szemszögéből is értelmezhető, s a jelaktus elmélete ehhez is ad fogódzókat. Az ember élete során például gyakran kerül új helyzetekbe, kerül érintkezésbe új csoportokkal. S reagálnia kell mindarra, amivel az új helyzetben szembekekerül. „Amennyiben egy személy újfajta együttműködési és kommunikációs helyzetben szeretne elboldogulni, akkor a megélt, megismert és megértett jelaktusok támpontok lehetnek számára ahhoz, hogy egy számára új érték- és szabályközösség működését átlássa. A további lehetséges helyzetekre nézve feltételezéseket fogalmaz meg, és ezek alapján próbálkozza cselekszik és viselkedik e közösségen belül: megpróbálja felfedezni az ott alkalmazott és preferált jeleket, igyekszik az értékeknek és szabályoknak megfelelni, miközben szeretné őket mélyebben megismerni.” (130.) „Valamelyest előrehaladottabb állapotban” pedig maga is megpróbálkozhat azzal, hogy „a már megismert jelaktusok alapján a szabályközösséghez illő jelaktust hajtson végre, vagy annak végrehajtásában segítse” (130.). Ennek az összefüggésnek a fölismerése a kutatás számára lehetővé teszi, hogy egy-egy közösség integratív mechanizmusainak leírását pontosabbá, „egzaktabbá” tegye. De a globalizálódó világ is új helyzeteket teremt. Az egységesülés, amely paradox mód, éppen a konfliktusok megnövekedésével jár együtt, hiszen különbözőek érintkezését teszi gyakorrivá, óhatatlanul civilizáció- és kultúráközi helyzeteket hoz létre. Az egyén is, közössége is tőle, tőlük különböző civilizációkkal és kultúrákkal találkozik a maguk eleven konkrétságában. Ilyenkor vagy az „erő” dönt, amely, miközben „megold” problémákat, valójában elmélyíti és állandósítja azokat, – vagy megértjük a másikat, s valamilyen mértékig elfogadjuk ennek a mienkétől különböző érték- és szabályközösségnek a hagyomány szentelte preferenciáit. A megértés azonban így is, úgy is feladatként jelentkezik, nem kerülhető meg. Márpedig, Szívós joggal írja, „[s]zámos kultúrantropológiai jelenség igazán szabatosan csak a szemiotika eszközrendszerével írható le. Ez különösen vonatkozik a kultúránként sajátos jelaktusokra, amelyek mélyen be vannak ágyazódva a helyi és nagyobb közösségekbe. Az ikonicitás kutatása során felfigyeltek arra, hogy még az európai kultúrkörön belül is jelentős különbségek találhatók a nemzeteknél ugyanazon gesztusok kivitelezésénél, amelyek a beszédet kísérik. Az egyes, nyelvileg is arculatot öltő társadalmi intézmények, valamint a kifejezetten nyelvi intézmények, de a jelintézmények is civilizációnként és kultúránként még inkább másfélék. Ezek az intézmények sajátos nyelv- és jelhasználatot tartanak fenn és magukhoz kapcsolódó új formációkat indukálnak.” (139.) S bár kimutatták, hogy „a nemekre jellemző, antropológiai gesztuskészletek – és köztük a jelaktusok – jelentős része egyetemesen használtnak mondható, vannak olyan, jelaktusokba bevont mozdulatjelek, fejmozgások, kézzel tett gesztusok, amelyek viszont csak egy adott civilizációban léteznek, és értelmüket, jelentésüket külön el kell magyarázni azoknak, akik egy más civilizációból jöttek” (139.)

Az absztrakt elmélet tehát nagyon is gyakorlatias funkciót tölthet be közösségek egymás közötti érintkezésének konfliktusos, ám elkerülhetetlen folyamatában. Azok a lehető-

ségek, amelyek a jelaktus elméletében rejlenek, természetesen nem az általánosság szintjén érvényesülnek. A kutya, mint mindig, itt is a részletekben van elhantolva. Ám ahhoz, hogy ezekre a részletekre fény derüljön, érthetővé váljanak, finom elemzésekre van szükség, s ezek az empirikus elemzések elképzelhetetlenek anélkül a fogalmi háló nélkül, amelyet Szívós Mihály itt is, előző könyvében is oly módszeresen és aprólékosan kifejtett. S az a strukturált tárgyszórendszer, amely könyveiben benne van (áttekintésüket alapos tárgymutató is megkönnyíti), e ponton nyeri el igazolását. Ez a fogalmi apparátus teszi ugyanis lehetővé, hogy a konkrét, empirikus elemzés módszeres legyen, s fölszínre hozza azokat az összefüggéseket, amelyek ilyen elemzés nélkül rejtve maradnának s úgy – vakon – érvényesülnének. Azaz, a szociológus, a kultúrakutató, a művelődéstörténész (stb.) kénytelen elsajátítani az elméleti szemiotika Szívós által egységesített és megújított fogalmi apparátusát is, ha saját területén az eddigieknél finomabb és pontosabb eredményekre akar jutni.

Szívós Mihály könyve azt igazolta számomra, hogy egy ilyen, szemiotikából való „kölcsonzés” a kultúrák, közelebbről a szociokulturális történések kutatásában is „jó befektetés”. Megtérül.